

Олег Малько
Київ

СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ СПІВПРАЦІ МІЖ ДІАСПОРОЮ ТА УКРАЇНОЮ В ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ

В статті розглядаються стан та перспективи співпраці між діаспорою та Україною на сучасному етапі. Зроблено огляд основних досягнень в гуманітарній сфері, проаналізовано головні проблеми, що негативно впливають на перспективи плідних стосунків між українцями у світі, та й загалом на імідж України на міжнародній арені.

Ключові слова: українська діаспора, Українська державна політика, Всесвітній форум українців, гуманітарна сфера.

In this article author observes a condition and prospects of the cooperation between Ukraine and diaspora on a contemporary level. Author also made a review of the main achievements in humanitarian sphere, analyzed key problems which negatively influence the prospects of a fruitful relations between Ukrainians in the world, as well as the prestige of Ukraine on international arena in general.

Key words: Ukrainian diaspora, Ukrainian State politics, International forum of Ukrainians, humanitarian sphere.

***

Питання про співпрацю різних частин всеукраїнської спільноти і перспективи такої співпраці стає дедалі більш актуальним у зв'язку із зростанням обсягів і трансформацією змісту контактів представників діаспори й материкової України, накопиченням нового досвіду спілкування різних частин українського етносу за умов якісно нового політичного клімату в нашій державі, принципово інакшої міжнародної ситуації. Аналіз набутого досвіду може бути корисним з точки зору вирішення проблеми консолідації українського соціуму, зокрема, для сприяння поверненню українців на Батьківщину.

Центральний об'єкт дослідження – гуманітарна сфера і формула консолідації української нації. Тут ітиметься переважно про взаємодію України із західною частиною діаспори у період 1992 – 2001 рр. – між I і III всесвітніми форумами українців.

З розпадом СРСР і втечею з «табору» його європейських сателітів прийшло розуміння владної потреби у солідарності і консолідації українців усіх країн. Демократія й громадянське суспільство перестали бути абстрактними для України поняттями, проте ще не стали настільки близькими, аби здійснити справжній прорив у нову

практику відносин на лінії «влада – суспільство». Доволі швидко відійшла у минуле традиційна схема співпраці України з діаспорою, яка зводилася до старанно контрольованих спецслужбами обмінів художніми виставками і концертами митців та аматорських колективів. Настав час повноцінної, широкомасштабної взаємодії у більшості актуальних сфер державного і суспільного життя. Як і в попередні роки, осередки західної діаспори активно цікавилися розвитком подій на батьківщині, раділи її здобуткам, сумували з приводу поразок і прорахунків. «Кожну щиру українську людину, яка сліdkує за подіями на Батьківщині, не можуть не зворушити факти бурхливого національного пробудження українського народу, – читаємо в газеті «Наш голос». – Посилене колишніми правозахисниками, письменниками і іншими діячами Руху, хвилі духовного прозріння охоплюють і виявляють себе у майже усіх різновидах суспільного життя, включаючи всенародні елементи і їх прагнення звільнитися від всякого деспотизму і рабства»¹.

Можна стверджувати: ініціатива щодо налагодження і розвитку співпраці на лінії «діаспора – Україна» належала переважно іммігрантам. Інтелектуали діаспори усвідомлювали: лише об'єктивна, адекватна оцінка реальної ситуації може визначити вірні шляхи та ефективні методи виходу України з кризового стану. На пошук таких шляхів було, зокрема, спрямоване опитування, що його провели серед 72 свідомих українців США у березні 1994 р. Отже, головними проблемами, що гальмують здійснення реформ в економіці і демократизацію суспільного життя виявилися: корупція та хабарництво, розвал науки, занепад культури та проблеми освіти, недієвість законів, русифікація, політична криза, проблеми підготовки нових управлінців, криміналізація владних структур тощо. Загалом респонденти виокремили 28 позицій. «Так що проблеми сучасної України дуже болять світовій діаспорі», – зазначив один з авторів опитування професор Осип Мороз². Діаспора постійно відслідковувала становище у Великій Україні, продовжуючи розпочату справу відродження Вітчизни в різних формах, різними способами – працею політичною, інформаційною, культурно-освітньою, академічною. Особливого значення набувала допомога діаспори Батьківщині в збереженні мови, розвитку національної освіти, шкільництва і науки.

Варто наголосити, що вихідці з України – громадяни країн цивілізованої демократії накопичили безцінний досвід у питаннях розвитку освіти і науки; проігнорувати його було б прикрою помилкою.

Більше того, лише за умови творчої імплементації цього досвіду ми зуміємо разом сформуванати цілком нове бачення України, її майбутнього та минулого, зможемо, за словами Юрія Шевельова, збудувати свій Парфенон. Отже серед 700 тисяч громадян США, які за переписом 1980 року називали себе українцями, майже 20% – фахівці вищого класу в різних галузях економіки, культури, власники фірм і підприємств. 24,700 американських громадян українського походження працюють архітекторами та інженерами, 11,300 є професорами університетів і коледжів, а 15,600 є науковцями. Серед них і фізик-атомник Григорій Шарпак і провідний у світі фахівець у галузі квантової та органічної хімії Роалд Хоффман – Нобелівські лауреати, що народилися в Україні. В Канаді кожний восьмий українець має університетську освіту, а кожен десятий працює у сфері управління бізнесом і в торгівлі³. Поза всяким сумнівом, життя і праця українців у середовищі інших народів, інших культур відкрили безліч каналів швидкого збагачення досвідом сучасних технологій, сучасної культури праці, у ширшому розумінні – сучасної цивілізації, виходи до якої були для нашої вітчизни глухо заблоковані упродовж століть. Отже доля розпорядилася таким чином, що Україна – чи не єдина з колишніх республік СРСР, яка має величезне багатство – багатомільйонну діаспору по всьому світі – це наш потужний економічний, інтелектуальний і пропагандистський десант за кордоном. По суті справи діаспора побудувала свою країну поза межами самої України, зберегла мову, традиції, культуру, релігію, а головне – любов до України. Діаспора накопичила великий досвід життя на Заході, досягла поважних позицій у всіх сферах: політиці, науці, економіці, бізнесі, юрисдикції, культурі і т. д.

Активна допомога осередків західної діаспори у справі збереження й розвитку української духовності, мови, освіти та науки – факт на сьогодні незаперечний. Досить згадати численні громадські фундації, орієнтовані на підтримку української мови, історичних досліджень, україністики в широкому розумінні слова. Один лише Петро Яцик – відомий меценат, бізнесмен з Канади – пожертвував на українські інституції в західному світі понад 16 мільйонів доларів. Під його патронатом 1997 року започатковано англomовне видання «Історії України-Руси» Михайла Грушевського.

Важко переоцінити роль західної діаспори у створенні Української Вільної Академії Наук, відновлення в Західній Європі, а згодом і в Америці Наукового товариства ім. Тараса Шевченка – осередків, які відіграли визначальну роль у розвитку об'єктивних українознав-

чих студій у повоєнні часи. Колишній студент Львівського університету, пізніше професор Гарвардського, видатний історик Омелян Прицак застосував увесь свій вагомий у науковому світі авторитет, аби переконати керівників Гарварда – цього найстарішого і найпрестижнішого університету США («кузня президентів!») – дати згоду на організацію в його системі осередків україністики. Для створення трьох запланованих кафедр потрібні були чималі гроші. Професор звернувся до відомого патріотизмом Петра Яцика і, об'їхавши разом США і Канаду, вони зібрали потрібну суму.

1973 року у Гарварді відкрито три кафедри: історії України – імені М. Грушевського, української філології – імені О. Потебні, української літератури – імені Д. Чижевського. Крім того, при університеті було засновано Український дослідницький інститут, який із 1977 року видає авторитетний науковий часопис «*Harvard Ukrainian Studies*»⁴.

Наприкінці ХХ століття економічна ситуація в нашій державі лишалася вкрай складною, що примусило сотні тисяч громадян України виїхати для роботи за кордон. Суттєво активізувався і процес інтелектуальної еміграції з України до США, Канади, інших країн Заходу. Лише до США щороку емігрували 300-400 громадян України – докторів і кандидатів наук, представників найсучасніших галузей науки – генної інженерії, молекулярної біології, кібернетики, ядерної фізики, а також і гуманітарних дисциплін. Національна академія наук України фактично стала кузницею наукових кадрів для інших країн. Позитивом цього явища є включення інтелектуальних емігрантів у всесвітній процес формування транснаціонального культурного простору⁵.

Опинившись на чужині, українські вчені знайшли в еміграції свободу мислення, без чого справжньої науки бути й не може. Удалині від батьківської землі вони гідно виконували і далі виконують свій професійний обов'язок, створили цілу низку талановитих робіт в різних галузях знання, в тому числі в царині вивчення рідної мови, інших слов'янських мов, проблем етнічної історії тощо. Виявилось, що в чужому романо-германському середовищі зберегти рідну мову від розчинення було набагато простіше, аніж у радянській Україні. Носії західної культури з пошаною поставилися до намагань своїх нових співвітчизників зберегти мову історичної батьківщини, виходячи з того, що присутність згуртованих і діяльних осередків представників різних етносів у будь-якій державі надає їй лише більшої краси, більшого культурного розмаїття. Такі осередки слугують

за своєрідні мости дружби між країнами і народами, що їх населяють, активними чинниками народної дипломатії. Один з численних прикладів – ситуація в Швейцарії. Незважаючи на асиміляційний вплив, українська діаспора в цій країні зуміла не лише відстояти національну і культурну самобутність, а й створити справжні духовні цінності⁶.

Здобувши незалежність, що стала можливою завдяки, зокрема, і цілеспрямованим зусиллям емігрантів, Україна почала рухатися шляхом демократичного цивілізованого розвитку, одним із проявів чого є політика молодшої держави по відношенню до української діаспори як органічної частини українського етносу. За словами Леоніда Кучми, на той час провідника молодшої держави, після проголошення Акту про незалежність України 1991 року закордонні українці перестали бути діаспорою без державного народу. Їх правовий захист, усіяка підтримка зв'язків з ними, залучення до землі батьків виокремилися у провідні напрями державної етнонаціональної політики⁷. Протягом двох неповних років в Україні відбулися світового рівня конгреси Міжнародної асоціації українців, Світової федерації українських лікарських товариств, фестиваль української поезії «Золотий гомін», симпозіум «Голодомор-33» тощо. Створено Міжнародну школу україністики для підготовки молодих політологів, стартували процеси обміну студентами вузів і стажування науковців. Перший набір студентів розпочала відроджена Києво-Могилянська академія з університетським статусом; її програма сформована з урахуванням досвіду зарубіжних вузів і передбачає активну участь у викладацькій діяльності посланців діаспори.

І Конгрес українців незалежних держав колишнього СРСР, що відбувся у січні 1992 року у столиці України, одностайно ухвалив рішення зібрати розпорошених по всій планеті українців на Всесвітній форум. Ця масштабна акція, приурочена до першої річниці доленого Акту про державність України, відбулася 21-24 серпня 1992 року в Києві. У роботі круглого столу з проблем розвитку науки в Україні та її інтеграції в світову систему взяли участь науковці з Австрії, Франції, Бразилії, Канади, США, Німеччини, Росії, України. У дискусії виступили майже сорок провідних учених та керівників наукових осередків і центрів. Результатом зацікавленого та компетентного обговорення стало напрацювання низки важливих науково-практичних рекомендацій. Перший форум українців пройшов на «величезному піднесенні, був ознаменований загальним ентузі-

азмом і радісними сподіваннями»⁸. На цьому тлі небаченої раніше інтенсивності набуває взаємодія наших співвітчизників, в Україні і не в Україні суціль.

Одним із прикладів плідної співпраці вчених України та діаспорних осередків стало видання багатотомної «Енциклопедії української діаспори» (ЕУД). Цей науковий проект був започаткований 1988 року в США і до 1994 року виконувався силами самої діаспори під керівництвом професора Василя Маркуся – головного редактора ЕУД в Чикаго.

У березні 1994 року питання підготовки «Енциклопедії» обговорено на засіданні Президії НАН України, після чого Академія прийняла пропозицію Наукового Товариства ім. Тараса Шевченка і Фондації Енциклопедії Українознавства Америки про спільну роботу науковців НАН України і науковців діаспори над «Енциклопедією». До роботи над проектом підключилися вчені Інституту соціології і ряду інших гуманітарних інститутів Академії⁹.

В Інституті змісту і методів навчання Міносвіти України сформовано спеціальний підрозділ – лабораторію з проблем освіти української діаспори. Організовано навчання та стажування студентів, вчителів і викладачів української мови та літератури через мережу вищих навчальних закладів України. Зокрема, Товариством «Україна» спільно з Міністерством освіти України проведено практичний семінар для вчителів української мови шкіл зарубіжжя, у якому взяли участь представники Російської Федерації, країн Балтії, Казахстану, Польщі, Англії.

Зусилля свідомої частини діаспори мали особливу цінність для України наприкінці 90-х років, адже російськомовність половини населення країни стала перешкодою для мовної і культурної консолідації не лише титульного етносу, а й усього суспільства. Безумовно, взаємодія діаспорних осередків з батьківщиною у сфері збереження мови підживлювала і підживлює оптимізм національної незнищенності.

Водночас процес гуманітарної взаємодії материкової України з величезним океаном української світової діаспори не варто розглядати як безпроблемний. Приміром, у 1997 р. Міністерство освіти і науки України не надало можливості студентам україністики з Бухаресту вдосконалювати свої мовні знання¹⁰. В країні бракувало літніх шкіл з української мови.

Оскільки закономірне геополітичне та цивілізаційне місце України – серед модерних європейських націй, молода держава має ак-

тивізувати власну участь у творенні нової Європи, забезпеченні її безпеки й стабільності, у поглибленні регіональної економічної інтеграції. З огляду на ці обставини одним з головних завдань української діаспори II Всесвітній форум українців (21-25 серпня 1997 р.) визначив розгортання широкої просвітницької роботи з метою активного формування норм та цінностей правового, громадянського, відкритого суспільства в Україні¹¹.

На порядку денному Форуму були й питання співпраці світового українства в освітній і науковій сфері. У резолюції секції «Досвід і перспективи наукових взаємообмінів між Україною та діаспорою» наголошено на тому, що така співпраця є важливим чинником піднесення рівня науки в нашій державі та активізації національно-культурного життя українців, які мешкають за межами історичної батьківщини.

Наголошено також, що відновлення незалежності України ще не забезпечило того рівня допомоги Української держави науковцям діаспори, якого вимагала тогочасна ситуація. Не вичерпано можливостей участі українців зарубіжжя в діяльності українських наукових установ. Форум окреслив першочергові заходи, зорієнтовані на активізацію наукової співпраці між Україною та діаспорою. Серед них:

- створення фонду підтримки українських наукових установ, які виконують дослідження спільно з науковцями діаспори;
- встановлення стипендій для стажування українських вчених, що мешкають за кордоном, в наукових установах України;
- видання головною редакцією «Української енциклопедії» спільно з НАН України, Міністерством науки і освіти України, МАУ і діаспорними науковими установами довідника про українські наукові установи і товариства в Україні та за її межами, підготовка універсального біографічного довідника і галузевих біографічних словників про українських вчених. Крім того, запропоновано також низку інших заходів¹².

Як ми знаємо, ухвали й резолюції Другого форуму українців (як, до речі, і Першого) реалізовано лише частково – через брак коштів, недостатню увагу влади та її відверто дилетантські методи, відсутність активної та послідовної державної політики щодо діаспори, добре організовані дії супротивників ідеї консолідації українства, а головне – через слабкість громадських інституцій. Адже відомо, що забезпечення потреб та інтересів діаспори, поетапний розвиток діалогу й конструктивна співпраця з етнічною батьківщиною можуть

відбуватися лише на груповому рівні, тобто коли громадські структури діаспори співпрацюють з відповідними громадськими або (у гіршому випадку) державними структурами країни походження.

Негативно вплинула на динаміку співпраці України та діаспори доволі низька поінформованість українського суспільства про діаспору, її здобутки і проблеми. Натомість чимала частина наших співгромадян продовжувала сприймати закордонних українців під впливом стереотипів, що були сформовані радянською пропагандою. На думку О. Мороза, Другий форум «не був демократичним, не було звіту про виконану роботу, про фінанси. Переобрання себе знову до керма і почестей дійсно забезпечить цим людям певну позицію та представництво, ну й матеріальну якусь-таку, мабуть, користь. А всесвітнє українство натомість залишається й надалі в застої та дезорієнтації»¹³.

Сприяти просуванню України до рівноправного партнерства у світовій економіці неможливо без опори на науку. Ця теза стала однією з центральних під час роботи III Всесвітнього форуму українців (18-20 серпня 2001 року), який наголосив: входження України до гурту розвинених країн світу визначатиметься її успіхами переходу на засади стійкого розвитку, за якого інтелектуальні ресурси, людський капітал постають головною продуктивною силою. Останнє можливе лише за умови, коли пріоритетом державної політики постає розвиток наукової й освітньої галузей, зорієнтованих на перехід до інноваційної моделі національної економіки і соціальної сфери. Лише завдяки високому інтелектуальному потенціалу Україна може протистояти негативним наслідкам глобалізаційних процесів.

Співпраця в галузі наукових досліджень, тісно пов'язана із співпрацею діаспори і материкової України у царині освітній і загальнокультурній, протягом 90-их років XX століття стала чинником розвитку науки в нашій державі, збагачення світової скарбниці знань, збереження культурної спадщини нашого народу, активізації національно-культурного життя українців, які проживають у різних частинах ойкумени. Важливо і те, що взаємодія діаспорної гілки українського етносу з батьківщиною стала у зазначений період впливовою складовою процесу формування ідентичності української нації, національної інтеграції. Ці позитивні зміни відбувалися в досить повільному темпі, оскільки в Україні – на рівні держави й суспільства – не одразу визріло усвідомлене розуміння важливості консолідації всього світового українства. Вочевидь, це можна пояснити й не

до кінця визрілим усвідомленням необхідності утвердження нашої держави як європейської, демократичної та високорозвиненої країни із потужними інституціями громадянського суспільства. Попри той факт, що в роботі форуму взяли участь більше 390 громадських організацій, в тому числі 215 організацій з українського зарубіжжя¹⁴, лише невелика частина їх отримала можливість репрезентувати свою позицію. Академік Іван Дзюба охарактеризував ситуацію такими словами: «У нас немає дефіциту будь-якого імпортного товару, в тому числі й віртуального, але у нас є гострий дефіцит вітчизняного інтелектуального продукту на рівні точних і ефективних розв'язань наших болючих проблем»¹⁵.

Брак чітких національних орієнтирів державотворення у масштабах країни зумовив той факт, що мережа україномовних шкільних навчальних закладів, яка 2000 року дорівнювала майже 68%, пропорційно не відповідала питомій частці українців як загалом у державі, так і у більшості регіонів. За даними офіційних джерел, в україномовних школах 2001 року навчалося у Донецьку – 8,2%, у Макіївці – 5,5%, у Харцизьку – 5,8%, у Маріуполі – 5,9% учнів¹⁶.

Недостатня увага держави до проблем гуманітарної сфери, особливо національної науки, спровокувала процеси руйнування цієї галузі. За часи пострадянського реформування вона виявилася не затребуваною економікою країни, а відтак втратила орієнтири і довгострокові цілі. Як наслідок, український науковий організм спрямував свої сили на консервування попередньої моделі організації науки з метою самозбереження. В «Ухвалі» Науково-технологічної секції форуму констатовано: той потужний науково-технічний потенціал, який був сформований в Україні напередодні її незалежності, сьогодні значною мірою втрачено. Як наслідок, в промисловому і сільськогосподарському виробництві застосовуються відсталі, застарілі енерго- і ресурсномісткі технології. Сьогодні більше ніж 90% виробленої в Україні продукції не має сучасного науково-технічного забезпечення, що безумовно вкрай негативно позначається на конкурентноздатності і рентабельності переважної більшості вітчизняних товарів. З другого боку, фінансовий стан багатьох виробництв не дозволяє їм впроваджувати нові технології та утримувати висококваліфікованих спеціалістів. За експертними оцінками, через невикористання сучасних досягнень науки і технологій у виробництві Україна щорічно втрачає мінімум 10 млрд. доларів¹⁷.

В резолюції Форуму наголошено: структурна незавершеність, недостатня ефективність ринкових реформ в Україні спричинена

передусім тим, що на всіх рівнях державної влади домінують представники старої адміністративної системи, стиль, методи та традиції управління яких не відповідають вимогам сьогодення. Слід підкреслити, що форум відбувався «в атмосфері глибоких розчарувань, утоми від невдач, взаємних претензій тутешніх українців до діаспори і навпаки». Ця атмосфера, вочевидь, зберігалася ще певний відрізок часу після форуму, про що, зокрема, свідчить і стаття голови американського комітету «Діти Чорнобиля», професора Тараса Гунчака «Українська «Національна ідея» в історичній перспективі». Розмірковуючи про події 24 серпня 1991 року – Дня проголошення незалежності Української держави, Т. Гунчак в журналі «The Ukrainian Quarterly» пише: «Яка славна мить! Однак, з урахуванням політичних подій, які відбулися після цього, може виникнути запитання, чи стала або навіть чи могла стати Декларація про незалежність України фактором об'єднання українського народу так само, як реалізація Національної ідеї стала сигналом до боротьби і самопожертви попередників»¹⁸.

Наприкінці ХХ століття державне фінансування національної наукової сфери перебувало в процесі трансформації. Протягом 1996 – 1998 років спостерігалася тенденція до зменшення витрат на науку від 0,45% до 0,34% валового внутрішнього продукту (ВВП)¹⁹. У більшості розвинених країн доля внутрішніх витрат на дослідження і розробки у ВВП перевищувала 2 відсотки: у США – 2,05%, в Японії – 2,75%, в Ізраїлі – 3,5%. Безпосередні ж витрати на одного науковця в Україні становлять 2 тисячі доларів щорічно, в той час як у деяких європейських країнах, США, Японії на одного науковця припадає щорічно від 100 до 200 тис. доларів²⁰.

Попри кризовий стан у науковій сфері в окремих напрямках матеріалознавства, теоретичної фізики, астрономії, математики, біотехнології Україна ще зберігала провідні позиції в світі. Значною мірою за сприяння діаспорних осередків українські вчені активно залучалися до співробітництва в рамках численних наукових і науково-технічних проектів.

За висновком академіка НАН України Михайла Згуровського, спостерігаємо відмову незалежної України від пріоритетного науково-технологічного розвитку. Це зумовило стагнаційний характер її економіки, яка почала базуватися на використанні накопичень попередніх поколінь, дешевої робочої сили в низькотехнологічних секторах виробництва та сировинних ресурсів. З числа основних продуктивних сил були виключені наука, передова освіта та інно-

вації²¹. Втім історія однозначно свідчить: вихід із будь-якої кризи й докорінні перетворення політичної та соціально-економічної сфер суспільства можливі і дають бажаний ефект лише за умови орієнтації на науку, наявності виваженої, науково обґрунтованої програми, що відображає об'єктивні реалії і виклики часу, формулює стратегічні пріоритети розвитку. Підтвердженням цього є програма президента США Рузвельта з подолання Великої депресії, програми побудови нового постіндустріального суспільства в Японії, країнах Південно-Східної Азії.

Розвиток подій в нашій державі засвідчує, що проблема подальшої співпраці України і діаспори в гуманітарній сфері перейшла до категорії перманентно актуальних і зберігатиме свою злободенність до тих часів, поки владна еліта в нашій державі досягне певного рівня інтелектуальної та політичної зрілості. Потужно впливаючи на формування української людини, об'єднуючи українців в етнічній батьківщині та поза її кордонами, взаємодія в гуманітарній сфері стає одним з вирішальних чинників цілісності, духовної та інтелектуальної консолідації всеукраїнського етносу. Недостатня увага до неї з боку держави та суспільства і надалі гальмуватиме процес формування ідеології побудови держави, напрацювання і реалізації чіткої стратегії подолання загроз XXI століття.

Джерела та література:

¹ Томків В. Пробудження народу / В. Томків // Наш голос. – Р. XXIII. – Ч. 3. – березень 1991 р. – С. 41.

² Кириченко І. Не заступайте патріотизмом науку! / І. Кириченко // Дзеркало тижня. – 17-23 листопада 2007 р.

³ Мороз О. Україна: шляхи вдосконалення держави / О. Мороз. – Львів: Універсум, 1998. – С. 36; Драч І. Від Форуму до Форуму / І. Драч. – Київ, 2006. – С. 55; Дзеркало тижня. – 26 серпня – 1 вересня 2006 р.

⁴ Дзеркало тижня. – 19-25 серпня 2006; У співпраці та єднанні увійдемо у XXI століття. Матеріали другого Всесвітнього форуму українців 21-25 серпня 1997 року. – К.: Видавництво «Фенікс», 1998. – С. 257.

⁵ У майбутнє – в ім'я України! Матеріали III Всесвітнього Форуму Українців 18-20 серпня 2001 року. – Київ, 2001. – С. 164.

⁶ Українська діаспора. – 1997. – Число №10. – С. 40.

⁷ У співпраці та єднанні увійдемо у XXI століття. Матеріали другого Всесвітнього форуму українців 21-25 серпня 1997 року. – К.: Видавництво «Фенікс», 1998. – С. 21.

⁸ У майбутнє – в ім'я України! Матеріали III Всесвітнього Форуму Українців 18-20 серпня 2001 року... – С. 40.

⁹ Українська діаспора. – 1994. – Число №5. – С. 95-96.

¹⁰ Гоян М. Чотири наших перемоги. Лист до всіх, хто має українську душу / М. Гоян // Українське слово. – Число 32. – 4-10 серпня 2004 р.; У співпраці та єднанні увійдемо у XXI століття. Матеріали другого Всесвітнього форуму українців 21-25 серпня 1997 року.... – С. 264.

¹¹ У співпраці та єднанні увійдемо у XXI століття. Матеріали другого Всесвітнього форуму українців 21- 25 серпня 1997 року.... – С. 381-384.

¹² Там само – С. 265-267.

¹³ Мороз О. Україна: шляхи вдосконалення держави / О. Мороз. – Львів: Універсум, 1998. – С. 36.

¹⁴ Громадські організації – учасники III Всесвітнього форуму українців. Інформаційний довідник. Товариство «Україна – світ». – К., 2001. – 55 с.

¹⁵ У майбутнє – в ім'я України! Матеріали III Всесвітнього Форуму Українців 18-20 серпня 2001 року... – С. 41.

¹⁶ Там само. – С. 110.

¹⁷ Там само. – С. 338-339.

¹⁸ Hunczak Taras. The Ukrainian «National Idea» in Historical Perspective / Taras Hunczak // The Ukrainian Quarterly. – Fall-Winter, 2007. – Volume LXIII. – № 3-4. – P. 238.

¹⁹ Постанова ВР України про стан фінансування науково-технічної сфери в державі від 16.06.1999 р. №746-XIV/ Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

²⁰ Дробноход М. Наукова сфера України в контексті реформування / М. Дробноход // Освіта і управління. – 2007. – Т. 10. – №1. – С. 9-10.

²¹ Згуровський М. Точка біфуркації для України / М. Згуровський // Дзеркало тижня. – 22-28 грудня 2007 р.